
Оливера Кандић Архитектура цркве Стара Павлица

Апстракт: Рад садржи основне податке о историји цркве, литературу о њој са крајним коментарима, главна обележја плана и конструкције храма, са подацима добијеним у истраживањима и конзерваторско-рестаураторским радовима обављеним од 1970. до 1974. године, који се сада први пут објављују. Црква је основана средином XII века, али не као манастир, а њен ктитор је могао бити византијски војсковођа на том подручју. Велика прираћа је дограђена крајем XIV или почетком XV века, када је црква обновљена.

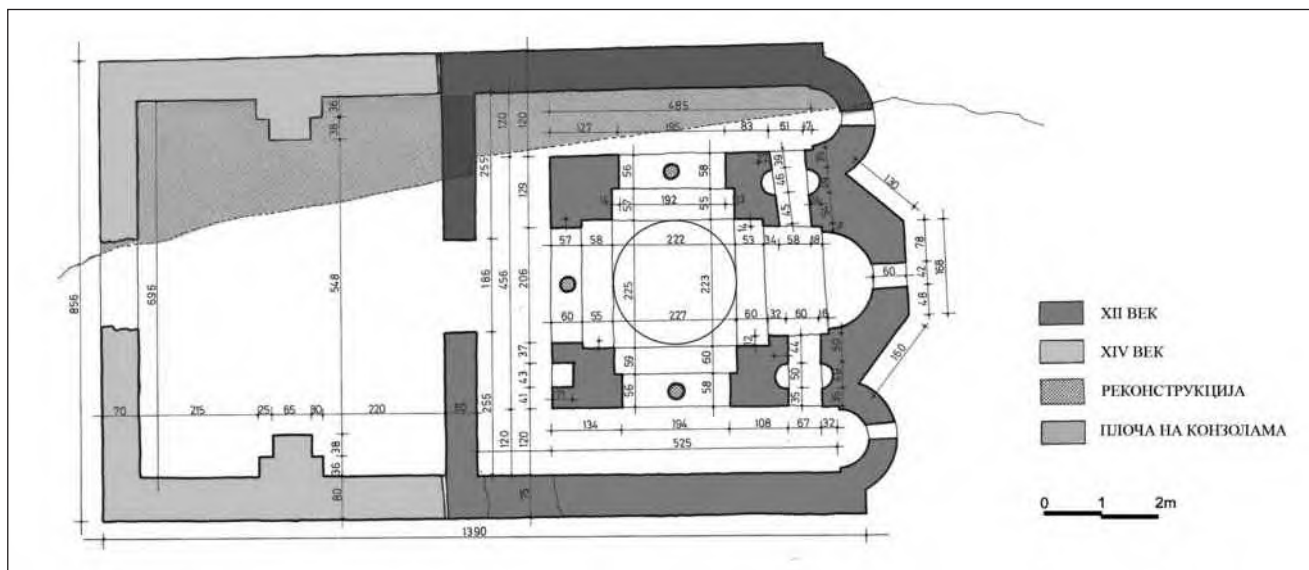
Кључне речи: куола, прираћа, оходни брод, двојни лукови, византијски војсковођа

Мала црква позната под именом Стара Павлица налази се на левој обали Ибра, у селу Брвеник, недалеко од Рашке. Припада преднемањском раздобљу, али нема поузданих података о времену у којем је настала, ктитуру и посвети храма (сл. 1). Преостали његови делови су били веома оштећени, углавном препознатљиве основне структуре, на основу које се могао претпоставити њен план и главна обележја (сл. 2). Уочљива су два градитељска периода, сваки са

1. Поглед на цркву са западне стране

1. View at the church from the west side





2. План цркве са припратом и обележеним периодима грађења

2. Ground plan of the church with the narthex and marked periods of construction

1 Податак из архиве Музеја Жељезница Србије.

2 Ђ. Мано-Зиси, Стара Павлица, Стари-нар 8–9 (1933), 206.

3 Тим радовима је руководио архитекта Завода Слободан Ненадовић. Уп.: С. М. Ненадовић, Конзервација Старе Павлице, Музеји 6 (1951), 150–154, сл. 1–7.

4 Радови су обављани према пројектима архитекте Републичког завода Оливере Кандић, која је њима и руководила, а археолошка ископавања је водила археолог Завода у Краљеву Обренија Вукадин. Уп.: О. Вукадин, Археолошка истраживања у Старој Павлици, Рашка баштина 1 (1975), 145–148, сл. 1–9; О. Кандић, Начела заступљена при обнови Старе Павлице, *Zbornik zaštite spomenika kulture XXVI/XXVII* (1978), 193–195, сл. 1, 7–10.

5 P. J. Šafarik, *Pamatki drevniho pisemnicivi Yihoslovanuvo*, Praha 1873, 93–94; Д. С. Милутиновић, М. Валтровић, Извештај уметничком одсеку Српског ученог друштва, Црква у Павлици 1877, Гласник Српског ученог друштва XLVII (1879), 239; Д. С. Милутиновић, Кратка расправа при отварању петог излога снимака архитектонских, живописних и скулптурних, маја 1878, Гласник Српског ученог друштва XLVII (1879), 251, 253, сл. VII.

6 К. Јовановић, Стара Павлица, Стари-нар н. р. 2 за 1909 (1911), 131–141.

остацима живописа, од којих је први преостао само у траговима, а други је боље и у већој мери сачуван. Главни део цркве са куполом продужава се на олтарски простор и апсиду на истоку, а са остале три стране обухвата је обимни брод, који се на источним крајевима завршава мањим апсидама. На западу се он наставља на необично велику припрату.

Северозападни део цркве одсечен је 1930. године, приликом изградње железничке пруге Краљево–Рашка.¹ Њено потпуно рушење спречио је краљ Југославије Александар Карађорђевић. Тада је уз литицу додат армирани бетонски рам, који је требало да спречи одроњавање стене.² На раздаљини од неколико метара од цркве пробијен је тунел, којим и данас иду возови. Све то није зауставило пропадање остатака цркве. Први, најхитнији конзерваторски радови предузети су 1949. године убрзо после оснивања Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије у Београду.³ Шири истраживања и конзерваторско-рестаураторски радови изведени су 1970–1974. године, којима су откривене многе до тада непознате или спорне појединости које се односе на обим, структуру и облик храма, а у већем обиму спречено је даље обрушавање и приказан цео план храма.⁴

Стара Павлица је почела да интересује научнике у последњој четвртини XIX века и у литератури су се појавиле прве вести о њој са основним али штурим подацима.⁵ Међу њима је само архитекта Драгутин С. Милутиновић приказао шематску скицу плана цркве, што је прво нацртано представљање овога храма. После 30 година архитекта Коста Јовановић је објавио опширнији текст са техничким цртежима плана, пресека и изгледа, као и теоријске реконструкције цркве.⁶ Њен облик је протумачио као „тробродну базилику са кубетом“, а на цртежима је представио као крстообразни храм. Датовао је цркву у време пре Немањина, на крај XI

7 Ђ. Мано-Зиси, нав. дело, 206–2010.

8 С. М. Ненадовић, Конзервација Старе Павлице, Музеји 6 (1951), 150–154, сл. 1–7 (са основном и мерама сл. 7).

9 С. М. Ненадовић, *Резонајтори у црквама средњовековне Србије*, Зборник Архитектонског факултета Универзитета у Београду 5 (1960), 3–11.

10 Ђ. Бошковић, Стара Павлица, Споменик СКА LXXXVIII (1938), 135, сл. 50; Dj. Bošković, *L'église de Sainte-Sophie à Salonique et son reflet dans deux monuments Postérieurs en Macédoine et en Serbie*, Archeologia Jugoslavica 1 (1954), 109–115, сл. 1–3, 9–11.

11 Dj. Bošković, *L'église*, 113–115, сл. 3/A.

12 В. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, 240, сл. 729, 731.

13 А. Дероко, Монументална и декоративна архитектура у Средњовековној Србији², Београд (1962), 39, сл. 50.

14 В. Кораћ, О природи обнове и правцима развитка архитектуре у раном средњем веку у источним и западним областима Југославије, Зборник радова Византолошког института 8/2 (1964), 215–216 (исто у: Између Византије и Запада. Одабране студије о архитектури, Београд 1987, 13–14).

15 В. Ј. Ђурић, Почети уметности код Срба, Историја српског народа, I, Београд 1981, 240.

16 О. Вукадин, Археолошка истраживања, 145–148, сл. 1.

17 То је једини простор за истраживање око цркве, јер на источној страни, осим узаног појаса уз храм, остале површине заузима савремено сеоско гробље, а на северној и западној страни оне потпуно недостају.

века. План, као и предложена реконструкција, међутим, немају потврду у свим постојећим сачуваним деловима храма. Аутор се више задржао на појединостима као што су уграђени керамички лончићи у високим зидним унутрашњим површинама испод куполе, чију функцију резонатора је и објаснио. Није препознао два периода градње, као ни значајне појединости структуре у конструкцији првобитног храма. Ђорђе Мано-Зиси је описао њену архитектуру као „комбинацију крста са тробродном базиликом“ и дао само план централног дела цркве, али ни он није добро разумео њене основне делове, нити је запазио разлике између првобитних и каснијих појединости конструкције, иако су у то време биле уочљивије него неколико деценија касније. Више је описивао живопис, за који је недовољно убедљиво налазио сличности са фрескама XIII века у Србији.⁷

Нови подаци о цркви добијени су приликом заштитних конзерваторских радова 1949. године, обављених под руководством Слободана Ненадовића. Тада су откривени остаци зидова припрате и југоисточна гробница. У публикованом саопштењу аутор је напоменуо разлику у грађевинском материјалу између познатих делова цркве и припрате, али то није приказао на плану. Није коментарисао архитектуру цркве.⁸ Касније је у краткој студији о керамичким лончићима уграђеним у зидове, као једном од начина којим се побољшава акустика у српским средњовековним црквама и џамијама, у низу примера описао и цртеж таквог случаја у Старој Павлици.⁹ Ђурђе Бошковић се у два маха бавио Старом Павлицом и исправио значајне омашке старијих истраживача.¹⁰ Изградњу цркве је датовао у крај XII века на основу тумачења каснијег преписа даровне повеље Стефана Немање Студеници. Скромни остаци на западним ступцима наоса навели су га да у њима први од научника препозна двојне лукове, које је представио и маленом скицом детаља. Основну замисао архитектуре цркве приписао је угледањем на Свету Софију у Солуну, али у знатно смањеном и сведеном облику, каквом типолошки припада и црква у Дренову код Кавадарца. На плану и подужном пресеку цркве обележио је, као каснију фазу, припрату и архитрав између два западна ступца централног дела цркве заједно са зидом изнад њега.¹¹ Његова запажања о архитектури Старе Павлице остала су до данас најпотпунији и најверодостојнији приказ ове цркве.

У прегледе српских средњовековних цркава уврштавана је и Стара Павлица. Тако је Владимир Петковић представио цркву са основним, тада познатим подацима из литературе,¹² као и Александар Дероко,¹³ а у посебним скупинама цркава помињу је, уз најважније просторне одлике, Војислав Кораћ¹⁴ и Војислав Ђурић.¹⁵

Обренија Вукадин је пружила драгоцене податке о садржају и животу овога храма, објавивши исходе првих професионално обављених археолошких ископавања цркве и делова њене непосредне околине.¹⁶ Представила је откривене и истражене две гробнице у припрати и гробове у њој и у сондама на јужној падини.¹⁷ Уочена су два временска раздобља укопавања, а детаљно су обрађени сви налази. Најзначајнији су

18 О. Вукадин, нав. дело, 148.

19 О. Кандић, нав. дело.

20 В. Кораћ, М. Шупут, *Архитектура византијског света*, Београд 1998, 306–309.

21 Исто, 307.

22 S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans, from Diocletian to Süleyman the Magnificent*, Yale University Press, New Haven – London 2010, 401, pl. 436 B.

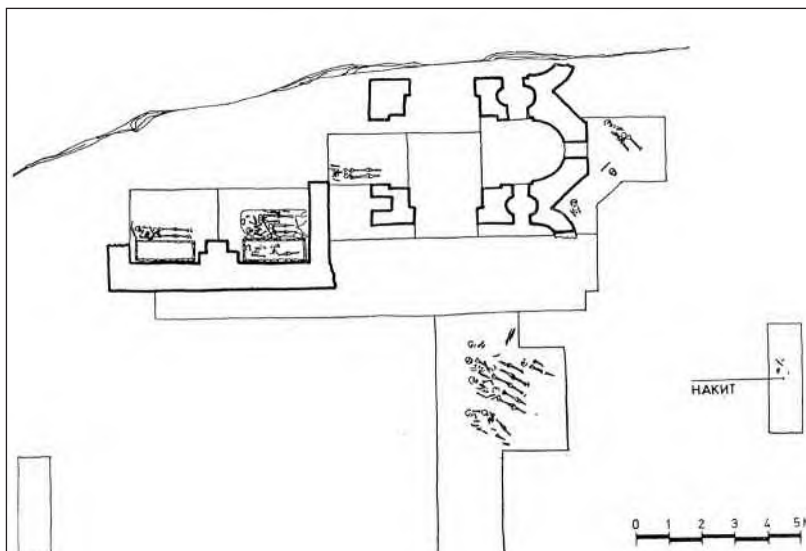
предмети од метала, као што су две сребрне наушнице са деловима тканине и траке са златним и сребрним нитима са краја XIV и почетка XV века, 31 плочица од позлаћеног сребра и два новчића – један сребрни из ковнице Стефана Лазаревића, док је други, такође сребрни из истог периода, мађарског владара Сигисмунда. Ти налази су били показатељи да је почетком XV века постојала насеобинска некропола на простору око цркве.¹⁸ Оливера Кандић је кратким текстом, планом и фотографијама приказала основна обележја цркве и конзерваторско-рестаураторске радове као избор начина њеног очувања.¹⁹

Стара Павлица је добила место у два најзначајнија великих студија византијске архитектуре, које су објављене у Србији. Војислав Кораћ и Марица Шупут су је уврстили у тип старијих средњовизантијских цркава у Македонији и Епиру, као што су Света Софија у Драми, Кунтуриотиса, Пинда и Дреново, у чијој се структури препознаје утицај Свете Софије солунске.²⁰ На плану, којем недостају стубови у наосу цркве, а значајан су део њеног облика, велики нартекс је обележен као простор у саставу првобитног храма, који је издваја из комнинске архитектуре, иако њен наос тој скупини припада.²¹ Слободан Ђурчић сматра да план Старе Павлице открива довољну сличност са црквом у Дренову да би се подстакло њихово упоређивање са претпостављеним прототипом – Светом Софијом у Солуну.²² Описао је структуру цркве и представио је тачним цртежом и закључио да је њена одлика крстообразни куполни план главног дела опкољеног опходним бродом. Језгро чине четири масивна ступца и по један стуб између њих, осим на источној страни, као у Дренову, док је на западној страни велика спољна припрата, коју сматра необичном ако не и непознатом у црквама тога периода.

Истраживања као полазиште за одређивање начина заштите Старе Павлице, али спровођена и у току конзерваторских радова, обогатила су сазнања о цркви. Сондажна археолошка ископавања преосталог простора око цркве (сл. 3) показала су да на њему није било грађевина ни у једном раздобљу, односно да Стара Павлица није била манастир, већ вероватно само храм.

3. Део археолошких сонди у цркви и њеној околини (по О. Вукадин)

3. A part of the archaeological probes at the church and its surroundings (according to O. Vukadin)

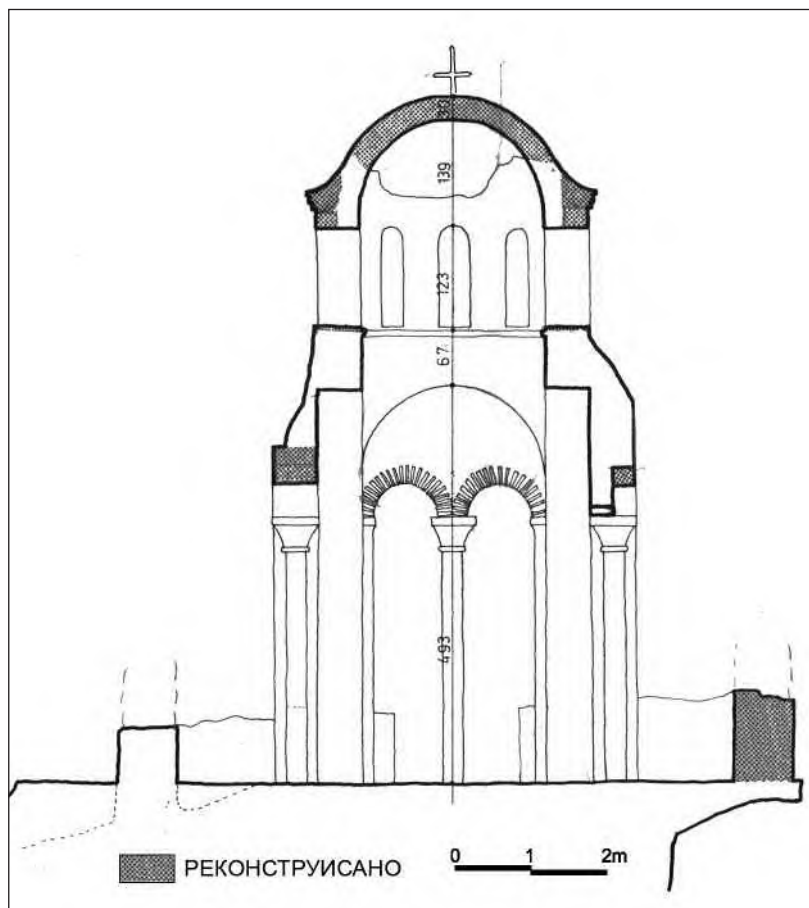


Црква је плитко утемељена, углавном на стеновитом тлу. Њен главни део је изграђен у облику сажетог уписаног крста са куполом, који се према истоку наставља на травеј и завршава олтарском апсидом, полукружном изнутра а тространом споља. Та целина је са северне, западне и јужне стране обухваћена континуалним опходним бродом, затвореним на источним крајевима са по једном апсидом, полукружном споља и изнутра. На источној страни апсиде су имале једноделне прозоре, од којих је отвор средње, веће апсиде сачуван цео, а у мањим су преостале само по једна бочна страна. На јужној апсиди задржао се и почетак лука од опека којим је прозор био засведен. Травеј је уским пролазима на северној и јужној страни везан са опходним бродом. На зидовима оба пролаза налазе се полукружне нише засведене полукалотама. Нише су високе 1,5 m, а одигнуте су од тла 0,60–0,70 m. У свакој од њих су остала лежишта по две дрвене полице и делови првобитног малтера на зидовима. Над пролазима су изграђени полукружни сводови од опеке.

Конструкција куполног дела цркве, квадратна у основи, стоји на четири масивна ступца, двостепена на унутрашњим странама, са којих полазе три висока и дубока прислоњена лука и један попречни, једнаких висина, који носе куполу. Они су на северној, западној и јужној страни прислоњени уз зидове изграђене изнад нижих двојних лукова и стубова (сл. 4). Од ових лукова је преостало неколико првобитних опека *in situ*. На источној страни је вероватно постојала ниска олтарска преграда. Прелаз из квадрата у круг у горњој зони

4. Појречни пресек кроз цркву с погледом на западну страну

4. Cross-section through the church with the view at the west side





5. Југоисточни пандантиф

5. South-east pendentive



6. Првобитни северозападни делови облог кубичног јоспоља, западног високог лука, остатак малог чеоног лука језгра цркве и каснијих плочи

6. Original north-west parts of the round dome base, of the west high arch, remains of a small front arch of the church's core and the later-date thick wooden boards

23 С. М. Ненадовић, Резонатори у црквама средњовековне Србије, 3–4.

24 Начин градње осталих лукова није био доступан због фресака на њима.

изведен је помоћу пандантифа између главних високих лукова (сл. 5). Подеони венац одваја тај део од тамбура кружног облика изнутра, а осмостраног споља. На свакој страни налази се по један једноделан прозор. У пандантифе је уграђен по један лонац – резонатор од печене земље и неглеђосан, постављен водоравно, са грлићем према унутрашњости цркве. Осам мало мањих лонаца уграђено је у зидове тамбура, изнад места где се сустичу прозорски луци.²³

Зидови и ступци су изграђени од притесаног и речног камена различитих величина и облика. За велике, дубоке полукружне лукове употребљене су углавном танке опеке (24 x 35 x 3 cm), наизменично са квадерицама од сиге дебелим 8 cm. На једном од њих потребна дубина је добијена изградњом два лука један уз други.²⁴ На неким местима се ређају две до три опеке између једног или два квадера сиге. Спојнице између њих су клинасте (сл. 6). Сви лукови малог распона, каквим су засведени прозорски отвори све три олтарске апсиде, тамбура, пролаза из источног травеја у опходни брод, нише на југо-



7. Остатак првобитне куполе изграђене од танких квадера сиге
7. Remains of the original dome made of thin tufa cuboids

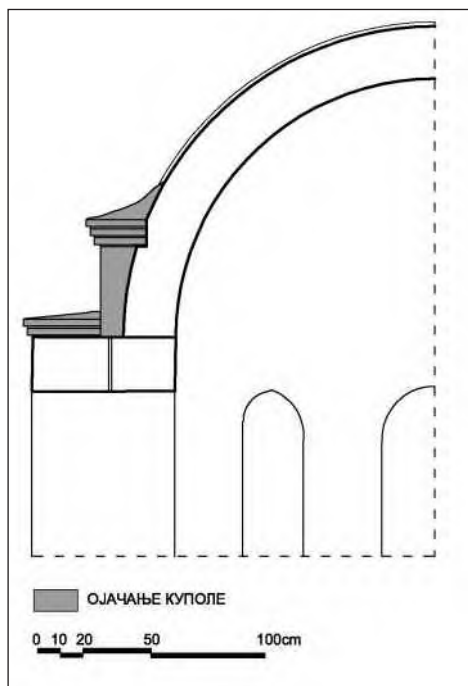


8. Остатак ојачања куполе и траг венца изнад њега
8. Remains of the dome's reinforcement and a trace of a cornice above it

25 О. Марковић-Кандић, Однос калоте и тамбура на куполама у Византији и средњовековној Србији, Зограф 6 (1975), 8–10. Чланак је написан пре него што су откривени остаци првобитног назитка уз куполу цркве Стара Павлица.

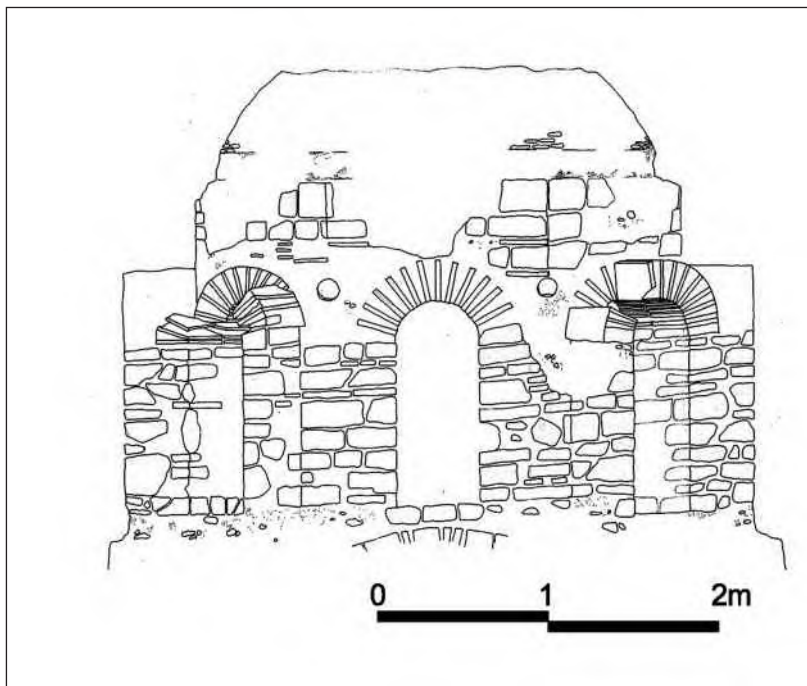
западном ступцу, као и двојни лукови између стубаца, озида-ни су од опека танких 2–4 cm, такође са широким клинастим спојницама малтера. За зидање лукова и свода коришћена је сигурно дрвена оплата.

Купола је била озидаана од танких квадера сиге дебљине 4 cm, постављаних у водоравним редовима са малим препустима, без оплате, само уз помоћ конца учвршћеног у центру калоте, којим се обликовала кривина (сл. 7). Од ње су се сачували редови на различитим висинама, а на југозападној страни недостају. Изгледа да су сводови опходног брода такође зидани од таквих квадера, јер су преостала прва три реда на источној страни његовог северног дела. Доњи део куполе са спољне стране нађен је обзидан квадерима сиге насатице постављеним, паралелно са правцима зидова тамбура, а на удаљености од његовог лица око 0,30 m (сл. 8, 9). Ово ојачање уз доњи део куполе је оптерећење (мртав терет), што смањује бочне потиске калоте, која је статички најслабија на првој трећини своје висине. Он је проширује и омогућава да се резултанта сила куполе пренесе на њене носаче као вертикално оптерећење.²⁵ Изнад њега постојао је венац, о чему сведо-



9. Пресек кроз кућолу са ојачањем

9. Cross-section through the dome with reinforcement



10. Запечени остаци ојачања кућоле

10. Encountered remains of the dome's reinforcement

26 Тако их је означио на скици и Ђ. Бошковић, Стара Павлица, сл. 3

27 В. Кораћ, М. Шупут, *op. cit.*, 307 – 309.

чи водоравно удубљење једнаке висине на целој спољној површини куполе. Не може се утврдити са сигурношћу да ли је ово проширење било део првобитне куполе, или је касније додато, што је вероватније, али се не може закључити у које време (сл. 10, 11). Разлог су можда били уочљиви знаци њене нестабилности.

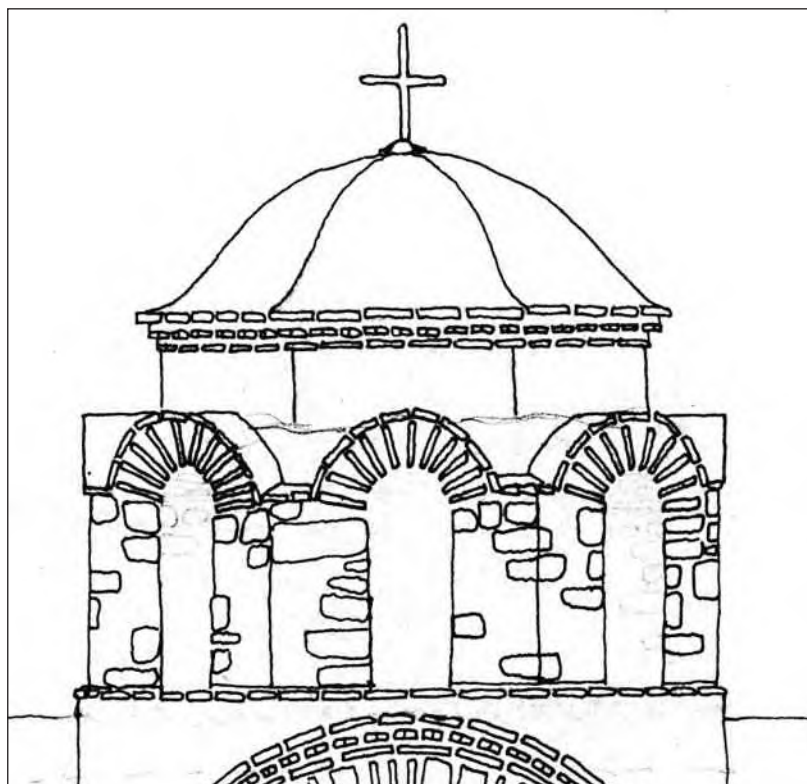
За спољашњи изглед цркве такође нису преостали сигурнији подаци. Није позната ни врста кровног покривача, јер у сондама нису нађени остаци нити оловних табли нити керамичких комада. Посебно је велика непознаница покривање кубичног постоља. Његов преостали облик има заобљене углове и закошене стране²⁶ (в. сл. 6). Спољашњи делови великих лукова су се одронили косо према лежиштима због стогодишњих киша које су се сливале на зидове без кровних покривача. Лукови у пуној ширини истицали су крстолики изглед главног дела храма.

Све три стране обимног брода на деловима паралелним зидовима језгра цркве биле су вероватно засведене са три полуобличаста свода, покривена једноводним крововима, а над западним угловима су могли да постоје крстасти сводови или калоте са одговарајућим кровним покривачем. Нема трагова лукова управних на зидове централног дела цркве. Полукружним сводовима су били засведени и бочни простори опходног брода у Дренову.

Порекло плана главне целине цркве утврдили су претходни истраживачи, почевши од Ђурђа Бошковића. Сви су они сматрали да је за основну замисао образац био средњи део Свете Софије у Солуну,²⁷ а да јој је најближа паралела

11. Изглед куполе са ојачањем

11. Appearance of the dome with its reinforcement



28 С. Пејић, Архитектонска пластика Богородичине цркве у Дренову, Старица н. с. XXXVI за 1985 (1986), 162–171.

Богородичина црква у Дренову, од које је Павлица знатно мања и сведенија, али сличног плана. Највећа разлика између та два плана је, осим у појединостима, што дреновска црква има дужу припрату, са сложенијим системом засвођавања, у који је укључена купола или слепа калота. На основу камене пластике она је разложно датована у другу половину XI века,²⁸ а време оснивања Старе Павлице се у науци углавном креће од краја XI до друге половине XII века. Штури писани извори и архитектура главног дела цркве, слична комнинским примерима, дозвољавају претпоставку да је изграђена половином XII столећа.

Црква је касније обновљена. Двојни лукови од опека и стубови у сва три пролаза из поткуполног простора у опходни брод замењени су архитравима од дрвета, на којима су стајали зидови, који су са три стране затварали шупљину између високих лукова и архитрава. Са унутрашње стране покривао их је нови слој фресака, можда из последњих деценија XIV века, блиско времену изградње манастира Нова Павлица, или нешто касније. Употребљено градиво – два реда талпи са испуном од камена разне врсте, покупљеног у непосредној близини цркве – уместо лукова од опеке, показује скромну економску моћ другог ктитора.

Велика спољна приправа сачувана је само толико да се могу пратити правци њена три рунирана зида, двостепена основа попречног лука на средини јужног зида и отвор за врата на источном зиду, који је преправљан. Јужни зид приправе се наставља на зид обимног брода, али је једина веза са њим преостала после изградње железничке пруге уништена пре археолошких ископавања, због чега се период у којем је настала

13. *Zašćecheni prwobitni ostiacci dvojnih lukova i kasnijih pilini koji su nosili zapadni zid naosa цркве*
13. *Encountered original remains of double arches and the later-date thick wooden boards that carried the west wall of the church's naos*



33 А. Соловјев, Одабрани споменици српског права, Београд 1926, 167.

34 М. Михаиловић, *Зидна декорација новопавличке цркве*, Рашка баштина I (1975), 67.

35 P. J. Šafarik, *nav. delo*, 93–94.

36 С. Ћирковић, Студеничка повеља и студеничко властелинство, Зборник Филозофског факултета Универзитета у Београду XII/1 (1974), 318, нап. 33.

37 Радови су изведени по пројекту статике Милорада Димитријевића. Руковођење радовима и стални надзор вршила је Оливера Кандић уз помоћ арх. техн. Ивана Путића.

тако да је црква уочљива са свих страна плодне долине и пута уз реку, сигурно је одговарао њеној меморијалној намени.

Претпостављено је да се назив „цркв павлеа“ поменут у повељи цара Уроша 1363. године, којом се одобрава замена територија између челника Мусе и кнеза Војислава Војиновића,³³ односи на Стару Павлицу.³⁴ За професора Симу Ћирковића било је необично што Павлица поменута у Студеничкој повељи³⁵ није изузета у овој размени, ако је као манастир поклоњена Студеници, јер нису познати случајеви из средњег века да је манастиру био поклоњен манастир са нуријама.³⁶

Конзерваторски радови 1970–1974. године морали су да отпочну осигуравањем тла на којем је црква заснована. Истовремено, замисао је била да се реконструише цео план цркве са припратом, од које је скоро половина недостајала. То је подразумевало проширење платоа изнад окомите стене тако да се добије облик какав је средњовековна грађевина имала у својој основи, и да се на његовом ободу реконструишу зидови висине 1,10 m, који би имали функцију оградe.³⁷ Замисао се састојала од изливања шест армирано бетонских контраграда са конзоластим испустом дуж целе северне стране грађевине као носача, које су везивали серклажи по ободу и плоча по целој површини (сл. 12). Добијена стабилност целе платформе је 3,20 пута већа од момента претурања, тако да је она сигурна и за објекат и за посетиоце, којима је омогућен безбедан обилазак свих делова цркве.

У сва три отвора на централном делу цркве реконструирани су двојни лукови од танке опеке, на основу сачуваних првобитних остатака, који су омогућили утврђивање њихових облика и величине (сл. 13), а камени округли стубови исклесани у једном комаду и капители у средини распона отвора обновљени су према таквим елементима у црквама сличног плана. Од свода источног травеја преостали су почетни сводари, тако да је он озидан цео. Постојали су и подаци о месту и облику полукалоте велике апсиде, тако да је



14. Изглед зајадног лица језгра цркве пре конзервативно-рестаураторских радова

14. Appearance of the west face of the church's core before the conservation and restoration works



15. Изглед зајадног лица језгра цркве после конзервативно-рестаураторских радова

15. Appearance of the west face of the church's core after the conservation and restoration works

38 Пројекат је урадила О. Кандић, а Комисију су чинили др В. Кораћ, др Д. Павловић, М. Шаkota.

39 Нови пројекат је урадила О. Кандић и руководила је тим радovima, али се више није бавила овим објектом.

40 Према замисли арх. Миладина Лукића и пројекту инж. Небојше Шuтиновског.

и она реконструисана. Пројектом је било превиђено да се обнови спољни део подножја куполе, за који су постојали подаци, али ту замисао није прихватила Републичка комисија, већ је донела одлуку да се изведе класичан, уобичајен спољашњи облик тамбура.³⁸ Поштујући такву одлуку, она је и спроведена.³⁹ Сви реконструисани делови цркве добили су завршне венце на фасадама, какве су можда имали и првобитно или у јединој обнови која нам је позната, а била је изведена у позном средњем веку (сл. 14, 15). Првобитни делови зидова, лукова и сводова означени су траком оловног лима у спојницама између њих и реконструисаних облика.

Више година касније урађена је расвета цркве споља и изнутра,⁴⁰ тако да је она постала леп и уочљив део околине, који се и ноћу види са пута Краљево–Рашка и из воза. Потоње интервенције на цркви и њеној непосредној околини обавиле су монахиње манастира Нова Павлица, али без дозволе Републичког завода. Конзерваторско-рестаураторски радови на цркви нису завршени. Они захтевају озбиљну расправу о начину коначног уобличења цркве који ће обезбедити њено трајање, не нарушавајући првобитне остатке.

The church of Stara Pavlica is located on the left bank of the Ibar river in the village of Brvenik near Raška. It belongs to the pre-Nemanjić period, but there are no reliable data on the time when it was built, its endower and the consecration of the church. The north-west part of the church was inadvertently cut off together with a part of the nearby hill in 1930 when the Kraljevo – Raška railroad was built. Its remaining sections were severely damaged, but basic structures could be recognized allowing for the supposition of its floor plan and main characteristics. The interest of scientists in this church started at the end of the 19th century and the main data on the church have been included in all the reviews of the Serbian medieval architecture, albeit with a limited scope of findings on its forms. It is dated between the end of the 11th century and the end of the 12th century. Archaeological excavations and researches before and during the conservation and restoration works have led to new significant data on the church, its history, forms and modifications.

The main part of the church has the shape of a narrowed cross-in-square design with a dome that extends into a trave towards the east and ends with a presbytery. This whole is enclosed from the north, west and south sides with a lower continuous ambulatory. The construction of the dome part of the church is square in its base, it rests on four massive two-degree pillars from which three high and deep attached arches and one cross arch of same height start carrying the dome. The walls to which these arches are attached are built above the lower double arches and pillars. The dome is made of 4 cm thick tufa cuboids laid down in horizontal rows with a creasing. Four ceramic jars for acoustics are built into the pendentives and eight of them are built along the upper edge of the drum. For the large, deep semi-circular arches, it was mostly thin bricks (24 x 35 x 3 cm) that were used alternatively with 8 cm thick tufa cuboids, while in the case of smaller span arches, it was only bricks that were used.

The lower section of the dome was covered in tufa cuboids from the outside, laid on edge parallel to the directions of the drum walls, some 0.30 m away from its face, probably as a safety precaution. Above it, there is a trace of a high cornice. It has not been established if this extension was a part of the original vault or if it was of a later date. As for the details of the external appearance of the church, there is also a lack of certain data, such as the type of roof covering, especially on the cubic base the remaining shape of which has rounded angles and inclined sides. The outside sections of the high arches have caved in. With their full width they used to emphasize the cross appearance of the main section of the church. According to the small remains on the walls of the main section of the church, the ambulatory was probably arched with semi-round vaults and with cross vaults used for angles. All the researchers have rightfully considered that the template for the basic concept of the Pavlica church was the central part of Saint Sophia in Thessaloniki, while the closest parallel is the Church of the Holy Virgin in Drenovo. Scarce written historic sources and the architecture of the main section of the church reminiscent of

the Comnenus examples allow for a supposition that Stara Pavlica was founded around the mid-12th century.

A large exonarthex has survived in smaller sections, very much ruined. The usable material differs from the walls of the main section of the church. This shows that it was not its integral part. Along its south wall, there are two built repositories and several graves, with osteological remains, but with no burial offerings. Several graves have been discovered to the south-east of the church, including two children's graves. The findings from here include two silver earrings, 31 ornamental platelets made of gilded silver and two silver coins from the end of the 14th or the beginning of the 15th centuries, which suggests that at the time Pavlica used to be a parish church.

The old church was not founded as a monastery's temple. Its size and spatial distribution are not fit for such a purpose. It is more likely that it was built by a Byzantine military commander in honour of a victory or for the glory of his warriors that had been killed in this area. Its position in a small space on top of a rocky hill with steep slopes, making it visible from all the sides of the fertile valley and the road along the river below, corresponded to its memorial purpose.

The church was reconstructed at the end of 14th or the beginning of the 15th centuries. Its double arches and pillars in the three entrances into the naos were replaced with architraves made of two rows of thick wooden boards with stone infilling. The interior surfaces received a new layer of frescos. It was probably at this time that the exonarthex was also added.

The conservation works included the upholding of the remaining floor of the church with a reconstruction of its ground plan whose almost half was missing, by expanding the plateau with a console outlet of six counter-beams with a reinforced concrete slab and by building walls along its perimeter that served the function of a safety fence. The brick double arches in all three entrances into the naos, the beginnings of which had been preserved, were reconstructed, while the round stone pillars and capitols were carved in line with those found in churches with the similar ground plan. The east vault and the semi-calotte of the apse the first arch-stones of which existed and the calotte with the ending of the drum and the cornice, such as may have existed on the initial church, were also reconstructed. The original parts of the walls, arches and vaults are marked by a narrow lead-sheet ribbon in the joints between them and the reconstructed forms. The conservation works have not been completed yet.